

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

УДК [930.253:281.93+94](477.64)"17/18"

В. О. БОНДАР, І. В. КОЗЛОВА*

АРХІВНІ ФОНДИ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ МІСТА ОЛЕКСАНДРІВСЬКА КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Здійснено огляд архівних фондів православних церков м. Олександрівська (Запоріжжя), що зберігаються в Державному архіві Запорізької області як джерела наукової інформації до вивчення історії заселення та розвитку міста Олександрівська у 1770-ті – 1850-ті роки.

Ключові слова: Олександрівська фортеця; Олександрівськ; фонд; Я. П. Новицький; церква; метричні книги; шлюбні обшуки; клірові відомості.

Освоєння нових територій, заснування населених пунктів, господарського облаштування поселенців завжди викликав зацікавлення дослідників. Це стосується і освоєння та заселення степів Південної та Південно-Східної України, особливо періоду існування Нової Січі (1734–1775 рр.). Саме тоді було засноване місто Запоріжжя, нині адміністративний центр однойменної області з потужним індустріальним, науковим та культурним потенціалом. Створення міста, його початкова історія були предметом досліджень багатьох авторів. З-поміж них, безперечно, виділяються видатний український дослідник старожитностей Я. П. Новицький, а також місцеві історики та краєзнавці А. Карагодін, Н. Кузьменко, В. Чернолуцький, В. Фоменко¹. Однак, на наш погляд, джерельна база, зокрема архівні документи фондів Державного архіву Запорізької області, використана в них недостатньо, особливо це стосується періоду історії міста з 1774 р. до I половини XIX ст. Тож основним завданням даного огляду є ознайомлення дослідників зі змістом архівних фондів православних церков Олександрівська як важливого джерела вивчення заселення та розвитку міста.

---

* *Бондар Віталій Олександрович* – головний спеціаліст Державного архіву Запорізької області.

Козлова Ірина Валентинівна – головний спеціаліст-археограф відділу інформації та використання документів Державного архіву Запорізької області.

Як відомо, початок історії міста Олександрівська (з 1921 р. – Запоріжжя) пов'язаний з будівництвом наприкінці XVIII століття Нової Дніпровської укріпленої лінії. Згідно з планами центральної влади ця укріплена лінія повинна була, з одного боку, захистити край від татарських нападів, а з іншого – забезпечити посилення контролю над землями Війська Запорозького з боку Російської імперії. Нова Дніпровська укріплена лінія мала простягнутися на 180 верств від Дніпра до Азовського моря вздовж річок Кінської і Берди. До її складу повинні були увійти 7 фортець: Олександрівська, Микитинська, Григорівська, Кирилівська, Олексіївська, Захарівська і Петровська. Найбільшими з них були Кирилівська, Петровська та Олександрівська. Саме з початком будівництва Олександрівської фортеці розпочинається історія Олександрівська².

Будівництво Олександрівської фортеці розпочалося наприкінці літа 1770 р. у гирлі р. Мокрої Московки і тривало до 1775 р.³ Завдяки дослідженням видатного українського краєзнавця, етнографа, фольклориста, історика Я. П. Новицького у 1905 р. була опублікована “История города Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770–1806”. Дана робота є першим комплексним дослідженням з історії як міста Олександрівська, так і Олександрівського повіту. Саме в цій книзі автором вперше був використаний комплекс документів з архівів Покровського собору, Олександрівського повітового казначейства, міської управи та проводиря дворянства. Вона й донині не втратила наукового значення, адже частина архівних матеріалів, використаних в книзі, не збереглася. Саме в дослідженні Я. П. Новицького знаходимо відомості про імовірну дату заснування Олександрівської фортеці, коли 15 серпня 1770 р. на р. Московку прибув численний обоз і батальйон солдат на чолі з полковником Вілем фон Фредездорфом. Вони зайняли Мініхівський ретраншемент та декілька запорізьких зимівників. Вже 25 серпня, тобто через 10 днів, у офіційному листуванні Фредездорфа з полковником війська Запорізького Шкурком згадується Олександрівська фортеця⁴.

З початку існування Олександрівської фортеці поблизу неї почав формуватись так званий “фурштадт” від німецького слова “форштадт” – “передмістя”. У форштадті спочатку селились будівельники-селяни, каторжани, обслуга фортеці, відставні солдати. У 1785 р. Олександрівський форштадт було перетворено на посад, тобто населений пункт міського типу. За імператорським указом від 5 червня 1806 р. Олександрівськ отримав статус повітового міста Катеринославської губернії⁵.

Таким чином, офіційним роком заснування міста Олександрівська є 1770 р. Хоча деякі краєзнавці та історики, спираючись на різні підходи до визначення віку населених пунктів, прагнуть довести, що нинішнє місто Запоріжжя набагато старіше, принаймні на декілька сотень років.

Цікавим видається й походження назви міста Олександрівська. Найпоширенішою і тривалий час єдиною щодо походження назв фортець Дніпровської лінії, і зокрема Олександрівської фортеці, була версія відомого дослідника Півдня Росії А. О. Скальковського. Він вважав, що імператриця Катерина II називала фортеці нової укріпленої лінії на честь своїх сановників та фаворитів, зокрема Олександрівську – на честь князя Олександра В'яземського. Такої ж думки дотримувався і Я. П. Новицький⁶.

У жовтні 2002 р. на Перших Новицьких читаннях, які відбулися в Запоріжжі, професор Запорізького національного університету А. І. Карагодін запропонував свою версію походження назв фортець Дніпровської лінії, котра видається більш вірогідною з наукової точки зору. На його думку, Катерина II називала нові фортеці на честь святих, імена яких були вказані в церковному календарі за першу половину 1770 р.⁷ Отож, у питанні щодо історії заснування, походження назви та розвитку міста Олександрівська (нині Запоріжжя) є ще немало “білих плям”, які мають заповнити дослідники. Назвемо архівні джерела, що зберігаються в Державному архіві Запорізької області, що допоможуть їм в цій роботі. Це насамперед документи таких архівних фондів православних церков міста:

Ф. 19 Соборна церква Покрови Пресвятої Богородиці, м. Запоріжжя Запорізького округу (351 справа за 1774–1930 рр.);

Ф. 123 Олександрівсько-Невська військова церква, м. Олександрівськ (6 справ за 1789–1820 рр.);

Ф. 149 Свято-Вознесенська церква с. Вознесенка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині м. Запоріжжя) (53 справи за 1789–1925 рр.).

Одним з основних джерел з історії заселення та динаміки місцевого населення Олександрівська є *метричні книги* реєстрації актів цивільного стану, що частково збереглися з 1774 р. у вищевказаних православних церквах. Ці документи містять цінний статистичний матеріал, через те що до них вносилися дані про підданство особи, місце постійного проживання (або місце попереднього проживання до переселення), соціальний стан або фах, дати народження, одруження та смерті, релігійну приналежність. Дані про реєстрацію смерті містять відомості про вік та причину смерті, що дає змогу простежити перебіг епідемій та зафіксувати розповсюдження хвороб серед різних верств населення краю. Відображаються й міжконфесійні відносини мешканців міста, оскільки в метричних книгах зустрічаються актові записи, що засвідчують належність батьків до різних релігійних конфесій (насамперед, лютерани, меноніти, католики тощо) чи прийняття православ'я іновірцями. Так, у метричних книгах Свято-Покровської соборної церкви згадуються “надворный советник, помещик Константин Мануилов Марк,

Контракт

1789го року листопада 29го дня я Михайло
 Глибачевский екатеринославской епархій без
 ства панагоратского духовного правления Ново-
 московского уезда первой части местечка Новосел-
 мичья церкви святогробницкой диаковъ Федоръ
 Пестряев сынъ Мажаревской закнуживъ свой контра-
 ктъ по договору о наемной линии крепости аме-
 риканской съ татариами съединивъ Федоръ
 Романовъ въ томъ что договорилия я Михайло
 Глибачевский крепости поприбожденному пригласивъ Редина
 Михайло походной волею святого Императорского Великого
 князя Александра Невского нафлайского по-
 лотно прогнать искинувшия письма, икорашивъ
 Красками сподобиткою около каждой иштукки на
 подобие Рубинъ золотомъ ступенчатомъ на
 каменъ раковинъ. Труды снадбавивъ помянутому
 полотно иресту то есть светлашеного Иконостаю
 принадлежащую то есть тремя серебряными
 образами Каратаю спасителя Родоиматри
 захрамленой Нанайой наготавивъ Рубинъ иконъ
 купившию полотно инабавивъ оного иресту
 иресту все задрасе Рубинъ ордина тобою деи-
 ми стели что подрасе иресту иконъ Рубинъ
 Владимировъ получить въ число рубль собо пять
 рубль рубль дооставивъ похтарасту рубль
 били похонтанъ все работы котору добровъ
 охонтанъ втра ира наслуганъ наго чакли ести
 посядетъ иресту инабавивъ оное иресту иресту
 деи что иресту инабавивъ добровъ похонтанъ
 иресту инабавивъ, ксему контрактъ

Контракт на здійснення робіт з виготовлення іконостасу Олександро-Невської похідної церкви, укладений 29 листопада 1789 року.

Державний архів Запорізької області, ф. 123, оп. 1, спр. 3 а, арк. 10.

лютеранського вероисповідання”; “помещик, отставной штабс-капитан Федор Мануилов Марк, лютеранського вероисповідання”; “колонист колонии Рейхенфельд Галандер Филип, лютеранського вероисповідання”⁸. У метричній книзі Олександрівської військової церкви за 1795 р. є записи від 10 вересня про прийняття хлопчиками “з полонених татар” Магометом та Мартазом магометанського віросповідання, православної віри⁹. Зрідка, в особливих випадках, вказувалася національність. Насамперед це стосувалося до українців (малоросіян) наприкінці XVIII ст. та представників єврейського або циганського населення краю. Наприклад, в першій метричній книзі Свято-Покровської церкви Олександрівської фортеці за 1774 р., що збереглася до нашого часу, є актовий запис про народження у малоросіянина Михайла Тоцького дочки Стефаниди. У 1784 р. у албанця Димитрія народився син Петро¹⁰. Згідно з актовим записом про шлюб від 8 вересня 1849 року, Олександрівський ремісник, циган Тихін Козоріз одружився з державною селянкою, циганкою Дарією Полянською¹¹. Таким чином, метричні книги, особливо за ранній період існування Олександрівської фортеці, дають уявлення про кількісний склад населення, простежити його динаміку.

Доповнюють цю інформацію також свідоцтва, рапорти, повідомлення, що відклалися у фонді Олександрівської військової церкви, про бажання солдат гарнізону, місцевих жителів укласти шлюб або підтверджують факт вінчання. У цих документах за 1789–1810 рр. обов’язково вказувалася інформація про звання (у випадку проходження служби), соціальний та сімейний стан свідків (при укладенні шлюбу). У додатках до них подаються листи з підтвердженнями про смерть родичів, а також т. зв. “билеты на свободный проезд”. Серед них міститься дозвіл на вільний проїзд до містечка Водолаги Слобідської Української губернії, виданий 28 липня 1800 р. солдатській вдові Дарії Качановій, за підписом Новоросійського військового губернатора, генерала від кавалерії І. І. Міхельсона, засвідчений його особистою печаткою¹².

Подібні відомості містять *книги шлюбних обшуків*, що зазвичай велися одночасно з метричними книгами, які збереглися у фонді Вознесенської церкви за пізніший період (з 1837 р.). Мета таких записів полягала у з’ясуванні можливості укладення шлюбу між нареченим і нареченою з метою унеможливлення шлюбів між близькими родичами. Запис про обшук має такі відомості: дата пошлюблення; назва церкви; імена, прізвища та по батькові наречених, їх вік, соціальний стан та місце проживання; інформація про шлюбний статус (дівиця, холостий, вдівець, вдова); а також соціальний стан, місце проживання, імена, прізвища та по батькові поручителів, осіб, що проводили обшук – ім’я священника та диякона.

На особливу увагу заслуговують *клірові відомості*, тобто інформація про саму релігійну установу, що збереглися у фондах Покров-

ської соборної та Олександрівської військової церков. Цікаво, що у фонді Покровського собору знаходяться відомості про церкви не тільки самого міста Олександрівська, але й деяких навколишніх населених пунктів. На жаль, вони збереглися лише з 1909 р. (хоча інформація в них не менш важлива, оскільки містить дані й про саму будівлю церкви). Відомості про Олександрівську військову церкву збереглися з 1790 р.

Клірові відомості містять дані про священнослужителів та їх родини, про кількість парафіян (у деяких зазначається їх станова приналежність), відомості про розкольників (у більш пізні часи надаються дані ще й про іновірців, інославних, тобто неправославних, та сектантів), котрі проживали на території парафії, про майно, що належало церкві (кількість землі, дворів, душ), плату, яку отримували священнослужителі. Збереглася інформація про службу священників (послужні списки та відомості про причт, тобто дані про усіх служителів церкви). Надаються статистичні дані про кількість народжених, померлих та одружених, кількість мешканців у населених пунктах, що входили до складу парафії. У більш пізніх клірових відомостях вказували поштову адресу, дату будівництва, хто саме надавав кошти на спорудження церкви, з якого матеріалу збудована, джерела прибутків, опис престолів, про приписані до церкви каплиці, кладовищенські та молитовні будинки, місцезнаходження сусідніх церков, церковну бібліотеку. Надаються дані щодо будинків, в яких проживали священнослужителі (ким і коли збудовані) та в яких розміщувалися парафіяльні школи, з зазначенням вартості будов та їх стану. Відомості про парафіяльні школи містять інформацію про дату їх відкриття, кількість учнів у них, кошти, на які утримувалася школа.

У фонді Олександрівської військової церкви зосереджені книги реєстрації вихідної кореспонденції – “Тетради отходящих письменных дел” за 1790–1791 рр., а пізніше, з 1792 р. – “Журнали текущих письменных дел”, до яких заносилася і вхідна кореспонденція. Цікаво, що в цих книгах не лише реєструвалася кореспонденція, а й містили копії вхідних та вихідних документів. Фактично – це листування священника церкви з Олександрівським комендантом, міською поліцією, Павлоградським (пізніше – Катеринославським) духовним правлінням, іншими духовними та державними установами. Рапорти духовному правлінню містять інформацію про ересі, богупротивні діяння, чудеса, що мали місце на території парафії, про приєднання до православної церкви іновірців, про нагородження та просування по службі священнослужителів. Відображалися у книгах і події, що відбувалися в імперії, навіть в імператорській родині (про заручення Великого князя Костянтина Павловича, народження у імператора Павла I сина Михайла). Проте особливу цінність цей комплекс документів становить для

дослідження історії Олександрівська, адже в листуванні так чи інакше відбувалося все, що відбувалося на території парафії. Тут є дані про кількісний та становий склад парафіян (в основному, це були військові), динаміку населення (щомісячні звіти про кількість народжених та померлих), церковних священнослужителів, зміну віросповідання. Крім того до книг занесені реєстри (описи) церковного майна, що дає змогу уявити, якою була сама церква.

Дані про фінансове становище та джерела надходження коштів на будівництво та утримання Олександрівської похідної церкви відбиті у книгах обліку грошових надходжень та витрат, які велися щорічно, за 1789–1809 рр.¹³ Крім вказаних книг у церкві склалися “Доброхитні листи” (“Листи доброхитних подаянь”) для збирання коштів на виконання першочергових робіт для облаштування церкви, до яких заносилися дані про особу та суму пожертвуваних нею грошей. Ці документи дають можливість з’ясувати, які саме військові частини і у які роки розміщувалися у Олександрівській фортеці, хто обіймав командні пости, ознайомитися з іменами власників та домоправителів найближчих дворянських земельних володінь¹⁴.

Особливу зацікавленість викликає контракт на здійснення робіт з виготовлення іконостасу Олександрівської похідної церкви з детальним описом та планом, укладений 29 листопада 1789 р. штатним священником фортеці Олександрівської Дніпровської лінії Федором Романовим з дияконом Свято-Троїцької церкви містечка Новоселиці Новомосковського повіту Федором Макаровським¹⁵.

Отже, зважаючи на досить слабку документальну базу Державного архіву Запорізької області з історії заснування та заселення сучасного міста Запоріжжя (кінець XVIII – перша половина XIX ст.), архівні фонди православних церков Олександрівська виявляються фактично єдиним джерелом наукової інформації для дослідження цієї проблеми, особливо в перші два десятиліття існування міста.

---

¹ *Новицкий Я. П.* История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770–1806). – Екатеринослав, 1905. – 176 с.; *Кузьменко Н., Чернолуцкий В.* Популярныe очерки истории Александровска. Том 1. Рождение города. 1770–1820. – Запорожье, 1997. – 152 с.; *Карагодин А. И.* История Запорожского края (1770–1917). – Запорожье, 1998. – 286 с.; *Його ж.* Создание Новой Днепровской линии крепостей. К 225-летию основания г. Александровска// Культурологічний вісник. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1995; *Фоменко В.* Днепровская линия крепостей. – Запоріжжя, 2008. – 52 с.

² *Новицкий Я. П.* История города Александровска (Екатеринославской губ.) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770–1806). – Екатеринослав, 1905. – С. 3 – 4, 27.

³ Там само. – С. 27.

⁴ Там само. – С. 8–9.

⁵ Там само. – С. 42–43.

⁶ Там само. – С. 3–4.

⁷ *Карагодін А.* К вопросу о названиях крепостей Новой Днепровской линии // Матеріали Перших Новицьких читань. 24 жовтня 2002 р. – Запоріжжя, 2002. – С. 82–88.

⁸ Державний архів Запорізької області, ф. 19, оп. 1, спр. 4, арк. 85 зв., 151 зв., 288 зв.

⁹ Державний архів Запорізької області, ф. 123, оп. 1, спр. 1, арк. 48 зв.

¹⁰ Державний архів Запорізької області, ф. 19, оп. 1, спр. 1 а, арк. 4, 75.

¹¹ Там само, спр. 4, арк. 284 зв.

¹² Державний архів Запорізької області, ф. 123, оп. 1, спр. 4, арк. 162.

¹³ Там само, спр. 3 а.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само, спр. 3 а, арк. 10, 11.

Осуществлен обзор архивных фондов православных церквей г. Александровска (Запорожья), находящихся на хранении в Государственном архиве Запорожской области, как источника научной информации к изучению истории заселения и развития города Александровска в 1770-е – 1850-е годы.

Ключевые слова: Александровская крепость; Александровск; фонд; Я. П. Новицкий; церковь; метрические книги; брачные обыски; клировые ведомости.

There is an overview of archival funds of Orthodox churches of Olexandrovs'k city (now Zaporizhzhya), stored in State Archives of Zaporizhzhya region, as a source of scientific information to the study of settlement and development history of Olexandrovs'k city in 1770's – 1850's.

Keywords: Olexandrovs'k fortress; Olexandrovs'k; fund; Novyts'kyi Y. P.; the church; metric books; marriage searches, clergy information.